

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 903.2

Василь Куриленко

ЩІЛЬНІСТЬ ЗАСЕЛЕННЯ ОКРУГИ В КАМ'ЯНОМУ ВІЦІ

У статті йдеться про поселення людей в окрузі Мізина у кам'яному віці, виявлені під час археологічних розкопок артефакти.

В історії світової культури Мізинська палеолітична стоянка успішно фігурує вже століття. Вважалося, що розкопана вона вся і шукати там нічого. Але так думали не всі. Закладені нами на східній периферії 4 розвідувальні шурфи виявили наявність необхідного культурного шару на північному схилі біля стін музею. Як уже згадував «Сіверянський літопис», виявлено Східний сектор стоянки [1]. Музей експонує деякі речі із 2-ої Мізинської, ще не розкопаної, стоянки [Рис.1, IV].

В ярах Залісна (1 км південніше першої стоянки) в обвалі лесової стіни ми дослідили залишки першого в історії Мізина стійбища мисливців на мамонтів [2]. На жаль, багато кісток із «залісницького» скелета мамонта, як і з розкопок Шовкопляса, за 9 музейних пограбувань було вкрадено. Схоже (ще мало досліджене) стійбище виявлено в обвалах Забілиного яру в 2-ому Південному яру біля 2-го Свердловського городища. За 3 км від Мізина – в с. Карасівка – на схилі гори Памірки та Сокирки виявлено два стійбища доби Мустье [1, с. 74].

У 2008 році на мисі південного схилу піщаної Курилівської балки (1 км східніше Сокирок), у кар'єрі, що не був нами вчасно вивчений, знайдено палеолітичне стійбище «Козьмакова гора». Зразок його культурного шару – 8 см товщини – має чорний, бурий і світлий прошарки, що лежать за 1 м від крейди. Кремені патиновані, як і на Сокирках. Отже, всього в окрузі виявлено 7 палеолітичних пам'яток. Це докорінно змінює ситуацію на карті палеоліту Мізина і ставить запитання.

Пунктів мезоліту в окрузі також 7. Чомусь у мезоліті ця цифра залишилася константою. (Мезоліт нами вивчено гірше). В добу раннього неоліту (Дніпродонецької культури) показник кількості пунктів досяг позначки 10-11 [Рис.1, 18, 19-21, 23, 9, 14, 44, 40, 27, 51, 54]. У разі, якщо цей показник зміниться, загальне співвідношення культур неоліту залишиться тим же: ситуація в пізньому неоліті буде нагадувати демографічний вибух. Пунктів ямково-гребінцевої кераміки в окрузі (без Кудлаївки) знайдено 65. Це дещо дисонує з тезою, що «лісові племена на півночі України, майже до самого кінця неоліту, так і не перейшли до виробничих форм господарювання» [3]. Про домашні форми господарства говорить і ряд міні озер, виявлених нами на поселеннях неоліту, що мали зв'язок з великими водоймами. На бугорку Могила ПН така канава висить над рівнем води озера Хотинь. Харчова база для численних племен неоліту тут була непогана [Рис.1, 46].

Першовідкривачем неоліту (на Мізинській стоянці) був Ф. Вовк. Його справу продовжили за 1920-х років М. Я. Рудинський, у 1930-х роках – В. П. Левенко, у 1940-х роках – М. В. Воеводський, а з 1964 року – В. Є. Куриленко та інші. Але у науковий обіг музейні надбання нам вдалося почати вводити з 1985 року з відкрит-

© Куриленко Василь Єлисейович – засновник і директор Мезинського археологічного науково-дослідного музею.

тям першої наукової конференції краєзнавців Чернігівщини. Вагоміші дані про неоліт округи були надруковані у 1990 році [4].

Але найповніше неоліт округи Мізина був висвітлений у статті В. Є. Куриленка і Н. С. Котової у 2000 році [2, с. 35-52]. У 1995 р. неолітичні пам'ятки, зібрані Куриленком на Коропщині, схвально оцінила В. І. Веприна, а в 2006 р. згадав у своїй роботі Є. Ногін. Але у наступних статтях про історію вивчення неоліту Чернігівщини Ногін про надзвичайно багату колекцію матеріалів неоліту у Мізинському музеї не згадає взагалі [5]. Тим часом уже в ХХІ ст. частина неолітичної кераміки з музею зникла. Отже, існує нагальна потреба введення цих матеріалів у науковий обіг.

Картографування пунктів неоліту біля р. Сейм, Коропа, в окрузі с. Кудлаївки, Мізина – на Чернігівщині й Сумщині – показало велику щільність заселення піщаних дюн. Вивчати матеріали з них нам допомагав у 1970-1980 роках Д. Я. Телєгін, що відбулося і в обширному архіві листування з вченими різних профілів.

ЗОНА ПРАВОБЕРЕЖНИХ ОБРИВІВ

Найважчою для вивчення була підосва правобережних крейдяно-лесових високих обривів. При зондажі їх підосви ми нічого не знаходили, що й ввело ці об'єкти у «неперспективну зону». Все змінилося, коли зимою на дні траншеї газогону ми знайшли неолітичну кераміку. Її також знайшли і в Затоні на виході яру під ковдрою 2-3 м нашарувань делювію і алювію. Це відкрило нову зону досліджень, де між Мізином і Радичевом мною було виявлено 9 пунктів пізнього і 2 пункти раннього неоліту [Рис.1, 6-14]. Частіше неоліт підстилає багат шарові пункти.

Курилівські борові тераси під невисокими піщаними кручами виглядають осібно. Тут південне гирло Курилівської піщаної балки було перенаселеним, а північне – порожнім [Рис. 1, 1-3]. Надзвичайно багатою старожитностями була зіпсована дорогою і кар'єрами тераса Попова [Рис.1,1]. У дні війни ми звідси виносили для кресал безліч крем'яних відщепів, виробів, включаючи наконечники вістря. Але і в 1960-1990-х роках тут на видувках були маси кременю і кераміки, які тепер зникли. Зачистка «курганчика» тут виявила «шапку» піску 36 см товщини, під ним – темний шар Сосницької культури (17 см). Їх підстилає світло-сірий шар 32 см товщини з середньодніпровською і неолітичною керамікою. Він накриває чорний 13 см шар ямково-гребінцевої культури; нижче, у світлому шарі (47), йдуть кремені [Рис.1.1; Арх. щоденник Куриленка № 8, с.14]. Попова – дуже багатий пункт неоліту.

Дюна Голе болотце, що лежить на 200 м західніше, має кругле озерце, з'єднане рівнем з «великою водою», піщані кар'єри, зразки неолітичної кераміки і сліди «майстерні» для випалювання човнів і корит [Рис.1,2], на 180 м південніше Попової (на залишках дворища Лісництва) знайдено слід від неолітичного могильника [Рис. 1,3]. Такі поховання могли бути на периметрі цієї кручі (6 м висоти), що йде над болотом на схід протягом 0,5 км до півострова Хуторище [Рис. 1, 4]. Але тут у 1950-1960-х роках ліс був знищений, тому кручі розмилися, оголюючи схожі на восьминогі пні на стежці корів. Тут повинна бути кераміка, тому що я її знаходив на глибині 1 м на уцілілій кручі біля Хуторища [Рис. 1, 4]. Неолітичну кераміку ми знайшли тут на ПН./ Зах. Мисі Хуторище під курганом доби бронзи. На його розрізі – темний похований шар 12 см товщини настилався шапкою піску (40 см), під ним – його сірий шар доби бронзи (19 см), нижче – з глибини 71 см до глибини 128 см у світлому шарі йшли кремені і ямково-гребінцева кераміка [Щоденник 6, с. 3].

Щільно заселеною у неоліті була і понівечена фермою борова тераса-напівострів (300 на 340 м) Хуторище. Її північний сектор у 1960-х роках після повені та роботи бульдозерів був буквально засіяним уламками кераміки 12 різних культур. Неолітичну кераміку ми тут знаходили і в північному, східному, надзаплавному західному секторах і ПН. / Зах. Але детальніше всі пункти округи нами висвітле-

но у виданому в 2008 р. в Чернігові збірнику «Історія Чернігово-Сіверщини з найдавніших часів у знахідках Мізинської округи».

Залишається майже не вивченою зайнята дворами підшова піщаних круч (два км довжиною), що йде від Хуторища до Мізинської стоянки, де неоліт виявлено у 1909 р. Тому називати цю зону в неоліті «мертвою» не слід. Неолітична кераміка може бути і в гирлах ярів. Знайдено там і два пункти доби бронзи. [Рис. 1, 4-5]. Осібно лежить так звана «пуста зона» – багаті сонцем, фруктами, дичиною і первісними рибними ловлями піщані тераси сіл Ігнатівка і Карасівка. Схоже, ці тераси дуже широкої балки з сіл Лоска, Студінка і Карасівка «не були цінністю» поряд із заплавленими островами Десни. Це бачимо і досі [Рис. 1, 25].

Неолітична кераміка, знайдена Ф. Вовком на Мізинській стоянці, показала, що в неоліті заселилися не лише піщані тераси в Курилівці, але й підшови лесових обривів у Мізині і, як з'ясується потім, у Свердловці, Радичеві й т. ін. І хоча ці місця знахідок дуже змінив час, окремі уламки кераміки нами виявлені в зоні гирла ярів і балок. Такі темні уламки ямково-гребінцевої кераміки знайдено під Кіровською горою біля поромів: Мезинського, Свердловського, Родичівського у зруйнованих шарах. [Рис.1, 6, 9, 12]. Ранньонеолітичну кераміку знайдено нижче Радичева – в гирлі яру під кручею Пазинівка, а пізньонеолітичну – на виході яру Хороми в Мізині і в Свердловці (біля 2-го городища) [Рис. 1.7].

Цю кераміку знайдено і в гирлі яру Міщанське 2 ПД. яр, і в гирлі яру Затон у Свердловці. [Рис.1, 13, 10]. Цей повтор наводить на думку по якесь закономірність цього фактора. В чому вона? З цих ярів ще недавно витікали струмки. В неоліті вони були повноводними і утворювали, як показали розкопки в Хоромах, виноси піску. Саме це цікавило неолітичних рибалок. Здається, що пункти неоліту варто шукати і в гирлах Оришчиного яру-велетня, Перехоже та ін. Покажемо тут є поселення Затон [Рис.1, 10]. Там кераміку різних культур було знайдено в траншеї, яку досліджувати довелося в дощ і сніг 27 січня 1989 р.

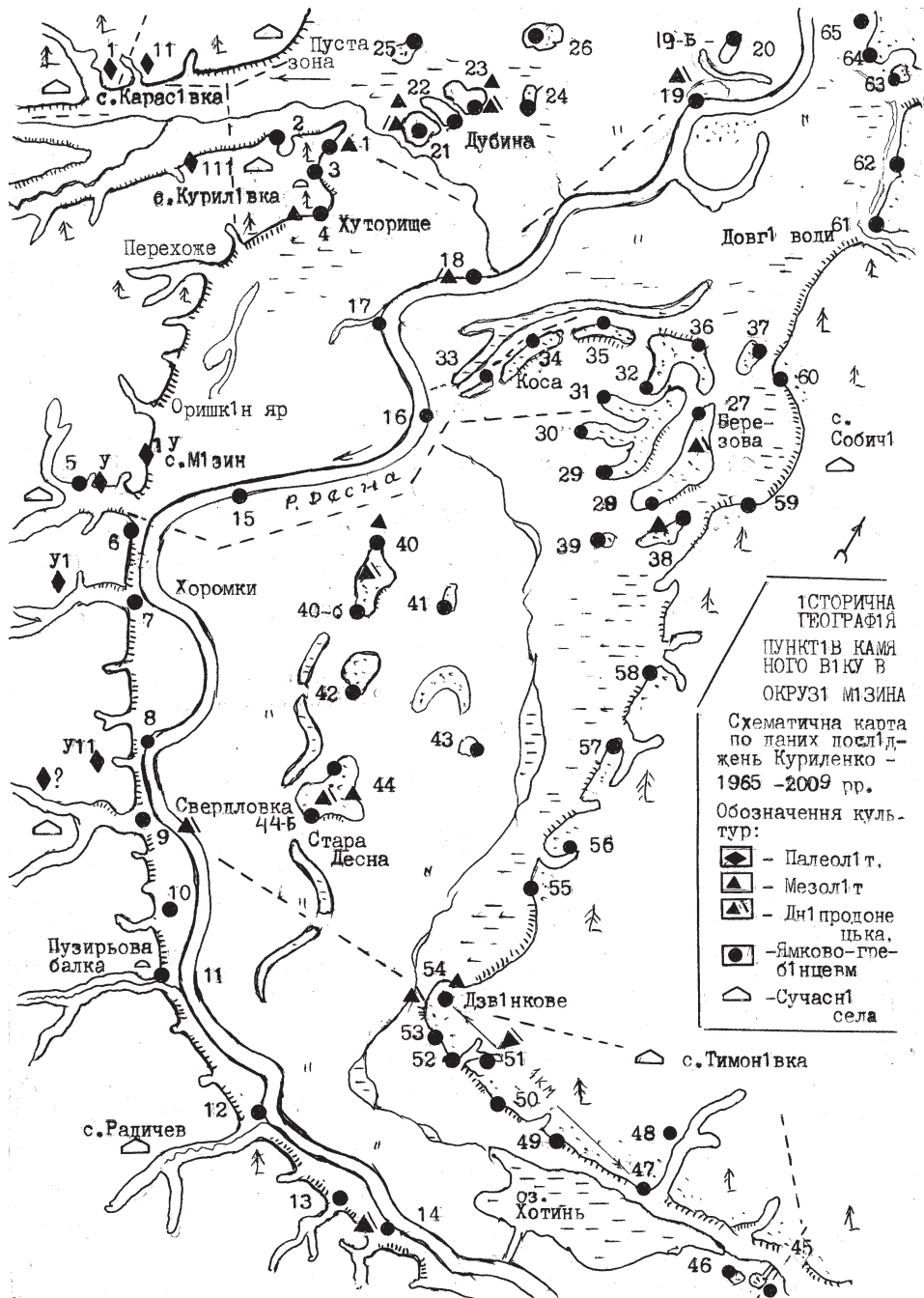
Потім на березі Десни, в гирлі яру Затон, плавкраном було виїнято з піском неолітичну кераміку. Виявилось, що неолітичний шар тут лежить на глибині 261 см. Отже, поховані річні піски у гирлах ярів і балок тут зберігають неолітичну кераміку, яку варто шукати і в гирлах інших ярів біля Радичева, у Мізині та інших місцях, зайнятих садибами.

Більше доступна для пошуків, але теж складна Північна зона русла р. Десна, яка віддалена від бортових обривів.

ПІВНІЧНА ЗОНА РУСЛА ДЕСНИ

Ї ми розпочали з пункту Парім Сх. – 100. Він лежить там, де в 1708 р. був піщаний півострів «Редути», відбитий на «Плані переправи шведів». Тут у перевідкладеному стані знайдено в березі окремі уламки кераміки [2, с. 49; 9]. На 1,5 км вище, на повороті Десни на дуже великій глибині в прошарку піску була вирита бульдозером велика маса (майже утрачено потім) неолітичної кераміки [2, с. 46; 13; Рис. 1, 15, 16]. Після тривалого локального «потопу», тут у глею виникло, схоже, свайне поселення середньодніпровської культури.

Стратиграфічно Рвачку нагадують і 2 «глейові пункти» – Косуля і Черепиця, що лежать на 1-2 км вище в гирлах приток під «закам'янілим» алювієм на глибині до 2,7 м [Рис.1, 17, 18]. Як і Рвачка, вони виявлені в обвалах алювіальних «закам'янілих» нашарувань Десни. Низька глейова грива Черепиця, що лежить у кручі Десни у воді, на масиві болотної руди, в неоліті була вкрита шаром піску 15 см товщини. Її заселили рибалки Дніпродонецької, потім ямково-гребінцевої культури [Рис. 1, 18]. Вище по Десні, у розмитому пагорбі Юрчика, знайдено таке ж поселення [Рис. 1,19]. Нижче нього, в березі, рибалки знайшли кераміку доби неоліту і бронзи. Я виявив там (на протилежному Юрчисі Східному березі) дюни перемитого піску і залишки поселення (?) [Рис. 1, 19]. Багатий неолітичною керамікою і сусідній Тугаєв грудок [Рис. 1, 20].

ПІВНІЧНА ЗОНА ОСТРОВІВ

Найбільшим і найбагатшим в околиці є розділений струмками і балками піщаний острів Дубина (в Рудинського Стівпище, 1925 р.). Це взірцевий, дуже рідкісний пункт неоліту. Порівняти його можна тільки з Мизинським островом. На Дубині Західній, в орнаментальній композиції гостродонної миски виявлено модель неолітичного місячного календаря [8; Рис. 1, 21, 22, 23]. Навколишні малі островки-супутники багаті знахідками, але нагадують стійбища [Рис. 1, 24, 25]. На дуже обширній, важкодоступній гриві Заболоття вдалося дослідити багат шаруватий пункт Ігнатівський острів. [Рис. 1, 26].

МІЗИНСЬКО-СВЕРДЛОВСЬКІ ОСТРОВИ

Мізинський острів (470 на 270 м) – один із лідерів неолітичних поселень, де ми виділили 2 пункти, хоча їх кількість дискусійна. Вони були заселені з мезоліту [Рис. 1, 40, 40-Б]. Як і переважна кількість пам'ятників, мають дуже значні пошкодження.

Серед похованих під алювієм навколишніх підвищень виділяється східний піщаний острів Карашевець – грива з матеріалами неоліту та Сосницької культури [Рис. 1, 41]. Його площа – 180 на 70 м. Під похованим шаром до глибини 78 см йде багато кременю, болотної руди, а кераміки мало. Інші поховані під алювієм гриви досліджені мало.

Свердловські острови кількістю інвентаря поступаються Мізинському, вони пориті кар'єрами, більшість яких зрівняна бульдозерами, що дуже спотворило їх загальний вигляд і понівечило як пам'ятки історії [Рис. 1, 42, 44]. Свердловський острів ПД. в неоліті омивався Десною, зберігає залишки 10 культур, могильників, багатий інвентарем і досі.

Поховані гриви біля островів досліджено не всі. Серед них і малий острівець Дубки, захований в болотах. На ньому автором знайдено лише кремені [Рис. 1, 43]. Алювіальні нашарування 2-3 м товщиною можуть ховати кераміку неоліту і на сусідньому Павичевому грудку та продовж стариць Стара Десна. Тут варта уваги і палеогідросфера округи. Під лівим бортом заплави йде перелік Палеодесни – широка смуга непрохідних боліт, а під правим бортом тягнеться артерія стоку водойм, що йшли з ярів і балок. Посередині заплави уціліли залишки ланцюга дюн, утворених при таненні льодовика. Він був повністю обжитим неолітичною людиною, що зробила таке епохальне відкриття, як виготовлення кераміки [Рис. 1, 44, 42, 40, 17, 21, 26]. Продовження цих дюн під алювієм на південь виявили меліоратори.

АРХІПЕЛАГ ДЮН БЕРЕЗОВА

Східний куц багатошарових пунктів зайняв архіпелаг піщаних болотних дюн 3-4 км довжини Березова. Лідирує тут Березова Північна і Південна довжиною до 1 км. Чому її не виявив Рудинський – не зрозуміло. Вони найбагатші інвентарем. Її південно-західні відростки нагадують частіше стійбища. [Рис. 1, 29-31]. Поселення нагадує Косу Пд. [Рис. 1, 32]. Інші 5 пунктів подовж Коси (Гряди) досліджені мало, вони теж схожі на стійбища [Рис. 1, 16, 33, 34, 35]. Але в 1970 р. в пункті 16, в глею, на глибині десь 2,5 м бульдозер у прошарку піску вирив велике скупчення неолітичної кераміки, що лежить у воді в Десні [Рис. 1, 16]. Пізніше дюни Березової використовувалися і як поля. Багато неолітичної кераміки знайдено на Воробйових островах, менше – на Павловичевім островку. [Рис. 1, 38, 39, 37].

ЗАПЛАВА ХОТИНЬ ПІВДЕННА

У групу заплавлених похованих дюн входять і виявлені у високих лугових травах південніше озера Хотинь піщані грудки Могила Пн. та Могила Пд. Вони відмічають дорогу з Розльотів у Тимонівку [Рис. 1, 45, 46]. Пункти багатошарові, досліджені мало. Поселення Північне багатше, має штучну «висячу канаву», що у неоліті сполучала внутрішнє озерце з озером-гігантом Хотинь. Товщина гумусового шару тут 100 см, до лівого берега 100 м.

З Південного боку до них примикає дуже великий і перспективний для пошуку архіпелаг низьких піщаних дюн урочища Могила, дуже привабливий лісистий лівий берег. Там на дорозі виявлено кремені, ліпну кераміку. Але домінуючими неолітичними пунктами в заплаві залишаються Дубина, острови – Мізинський, Свердловський, Березова, що йде вслід за Хуторищем, Юрчихою, Поповою, Малім Грудком Тугаєвим та Кавуновим.

ЛІВИЙ БЕРЕГ

Менше вивчено лівий піщаний низький і заболочений, захищений у лісових джунглях борт заплави. Тут, між Розетською дорогою і Петровськими редуками, протягом 20-25 км уже виявлено 18 пунктів неоліту, де багато стійбищ. Багато пунктів були заселені і в пізніші епохи, включаючи X-XV ст. [Рис. 1, 47-65]. Проблематичною залишається їх прив'язка до відомих топонімів – метод перерахування по типу: Собич-1, Собич-2 та ін., на заваді стає безлюдність цих місць.

Лідером поселень ми взяли борову терасу Дзвінкове, що лежить на 3 км західніше с. Тимонівка, на дорозі в с. Свердловку [Рис. 1, 54]. Її розміри десь 100 на 400 м, 1-5 м висоти. Заселена була від мезоліту до XVIII ст., У 1970 роках тут історик Л. Б. Бахура в кар'єрах зібрав 7 кг артефактів віком від неоліту до XIV ст., Багато неолітичного матеріалу тут виявили і ми, але на обочинах кар'єрів Дзвінкове зруйноване.

У Північному секторі вдалося виявити унікальний план поселення у вигляді півмісяця з господарчою і культовою спорудою [Рис. 1, 51, 52]. Побудова такого «ансамблю» в неоліті була справою вкрай виснажливою, тому ми піддаємо сумніву тезу, що у нас неолітичні поселення постійно кочували. Так робили лише стійбища рибалок. Це доведено спеціальними дослідженнями автора по всьому ареалу поселень [Рис. 1, 54, 49-53]. На південному кінці цього ланцюга базовими поселеннями були Дзвінкове, Галаганове VI – Зах., Хотинське Пн./Сх. [Рис. 1, 54, 52,57]. Їх сусідні пункти «на болоті» були стійбищами. Поселення завжди ставилися на підвищеннях.

Отже, карта показує, що у неоліті Подесення Сіверщини було густо заселеним. Вважають, що такими могли б виявитися й інші великі річки регіону, якби їх дослідити, як округу Мізина [9]. Це показали і пошуки на Сеймі.

1. Куриленко В. Є. Палеоліт округи Мізина // Сіверянський літопис. – 2008. – 6. – С. 74,75.
2. Куриленко В. Є., Котова Н. С. // Древности Северского Донца. Вып. 4, 2000, Луганск. – С. 40. – Рис. 3, 14.
3. История УССР. – 1981. – Т.1. – С. 57.
4. Куриленко В. Є. Неолит Средней Десны по материалам Мезинского археологического музея // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. – Полтава, 1990. – С. 69-71.
5. Ногін Є. Матеріали доби неоліту в археологічній колекції Чернігівського історичного музею // Сіверянський літопис. – 2006. – № 2. – С. 5.
6. Ногін Є. Історія вивчення неоліту Північно-Східної України // Сіверянський літопис. – 2008. – №6. – С. 51-59.
7. Ногін Є. Неолітичні племена ямково-гребінцевої кераміки Чернігово-Сіверського Подесення // Сіверянський літопис. – 2005. – №6. – С. 3-9.
8. Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятники України. – К., 1982. – С. 138, 166.
9. Телегін Д. Я. Пам'ятники епохи мезоліта на території ССРСР, К., 1985. – С. 161, 165.
10. Телегін Д. Я., Куриленко В. Є. Неолітичні пам'ятки поблизу с. Кудлаївки на Десні // Археологія. – 1986. – С. 100-103.
11. Куриленко В. Є., Отрошенко В. В. Динаміка культурних змін за добу бронзи у Мізинському мікрорайоні на Десні // Археологія. – 1998. – №1. – С. 46-56.
12. Куриленко В. Є. Пам'ятки астроархеології в зібранні Мезинського музею // Сіверянський літопис. – 2008. – №5. – С. 4, 7.
13. Отрошенко В. В. Дослідження пам'яток доби бронзи у Мізинському мікрорайоні // Сіверянський літопис. – 2008. – №6. – С. 22.

В статтє говоритя о поселеннї людєй в округе Мизина в каменном веке, об обнаруженных артефактах во время археологических раскопок.

The article discusses the settlement of people in the county in Mizyn Stone Age artifacts found during archaeological excavations